

Magdalena Grupa

Toruń

Kilka uwag na temat wspólnego zasobu frazologii polskiej i białoruskiej w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców w Polsce

Zamieszkujący tereny północno-wschodniej Polski staroobrzędowcy to potomkowie wiernych rosyjskiej Cerkwii prawosławnej, którzy nie zaakceptowali reformy liturgicznej patriarchy Nikona, wprowadzonej w XVII w. Sprzeciw wobec nowego stanu rzeczy ze strony tej części społeczeństwa doprowadził do trwałego rozłamu w Cerkwi prawosławnej. W kolejnych latach rozpoczęło się represjonowanie przeciwników reformy. Surowość tych represji, prowadzonych zarówno ze strony władz cerkiewnych, jak i świeckich spowodowała, że staroobrzędowcy stanęli przed koniecznością migracji poza granice Carstwa Rosyjskiego w celu ochrony zdrowia i życia¹.

Na terenach Rzeczypospolitej pierwsze rodziny staroobrzędowe pojawiły się już pod koniec XVII w., natomiast największe nasilenie rosyjskiego osadnictwa na tych terenach przypadło na koniec XVIII w.² Większość spośród osiedlających się starowierskich rodzin przybyła z terenów graniczących wówczas z ziemiami polskimi, tj. z okolic Nowogrodu, Pskowa i Wielkich Łuk. W momencie przybycia posługiwali się właściwą dla tych terenów gwarą pskowską, należącą do zachodniej grupy środkowo-wielkoruskich gwar akających, co zostało ustalone przez Irydę Grek-Pabisową na podstawie porównania zachowanych cech dialektalnych³. Macierzysta gwara staroobrzędowców jeszcze przed ich osiedleniem się na terytorium Rzeczypospolitej zawierała pewien zasób elementów polskich i białoruskich. I. Grek-Pabisowa zauważa, że rodzima gwara polskich staroobrzędowców „posiadała wiele cech wspólnych z cechami gwar białoruskich. Migracja na zachód przez tereny białoruskie sprzyjała utrwaleniu się tych cech oraz nabyciu nowych. Po osiedleniu się kontakty z ludnością białoruską nie ustały (np. powiat grodzieński), co również nie pozostało bez wpływu na omawianą gwarę”⁴.

¹ E. I w a n i e c, *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich XVII–XX w.*, Warszawa 1977, s. 22–28; I. G r e k - P a b i s o w a, *Światowe migracje staroobrzędowców (od wieku siedemnastego do czasów współczesnych)* [w:] *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka, obyczajów*, red. I. Grek-Pabisowa, Warszawa 1999, s. 13–32.

² I. G r e k - P a b i s o w a, *Rosyjska gwara starowierców w województwach olsztyńskim i białostockim*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968, s. 12.

³ *Ibidem*, s. 13.

⁴ *Ibidem*, s. 12.

Współcześnie kontakty z ludnością białoruską są raczej sporadyczne, trudno więc dziś mówić o wpływie języka i gwar białoruskich na gwarę staroobrzędowców, niemniej białoruskie elementy językowe funkcjonują w rosyjskiej gwarze i są stosunkowo powszechne.

O białoruskich elementach językowych w gwarze staroobrzędowców notowanych współcześnie pisała Dorota Paśko-Konecniak¹. Autorka zalicza do nich m. in.: końcówkę mianownika liczby mnogiej rzeczowników rodzaju męskiego i nijakiego na *-y, -i* (np. *gł'azy, v'osły*), występowanie w miejscowniku liczby pojedynczej przymiotników rodzaju męskiego końcówek *-ym, -im* (np. *bałš'ym, xar'oš'ym*), prejotowaną postać zaimków osobowych (*jon, jan'a, jan'o*) i wskazujących (*j'etat, j'eta*), brak spółgłoski *n* na początku wyrazu w zaimkach osobowych po przyimku (*v jix, za j'im, s jej*), pewne spójniki i partykuły (*'al'i, aš, c'i*), zapożyczenia leksykalne (np. *śud'y, kud'y, nixt'o, att'ul'a, už'o*)². W rosyjskiej gwarze starowierców pojawiają się także polonizmy dawne, które przenikały do gwary jeszcze na terenach macierzystych dwiema drogami: za pośrednictwem języka białoruskiego oraz poprzez osadnictwo polskie na terenach ojczyzny językowej starowierców³, a więc język i gwary białoruskie pełniły także rolę medium między polszczyzną a rosyjską gwarą.

Współcześnie staroobrzędowcy mieszkający w Polsce są dwujęzyczną społecznością. Ich bilingwizm związany jest z dyglosją – posługują się oni naprzemiennie rosyjską gwarą i językiem polskim w zależności od sytuacji komunikacyjnej oraz szeregu czynników o charakterze socjolingwistycznym, takich jak np. wiek informatora, pochodzenie rozmówcy, miejsce, w którym odbywa się rozmowa. Z uwagi na wyspowy charakter gwary staroobrzędowców w polskim otoczeniu językowo-kulturowym, w mowie staroobrzędowców notuje się coraz więcej przykładów wpływu polszczyzny praktycznie we wszystkich systemach językowych. W zakresie fonetyki doszło do rozpadu korelacji miękkościowej i uformowania się jej na wzór polski. Zmiany w ob-rębie składni to przede wszystkim powszechne użycie czasownika *m'eć/im'eć* na wzór ekwiwalentnych konstrukcji w języku polskim z czasownikiem *mieć*, w szczególności dla wyrażenia relacji przynależności, np. *nam'oty m'ajut* ('у них есть палатки') – por. pol. mają namioty), *ja m'aju d'očk'i* ('у меня есть дочери' – mam córki), szerokie występowanie czasownika *есть/ естя* w charakterze łącznika: zamiast konstrukcji typu *Моя сестра – студентка* z łącznikiem zerowym, stosowany jest łącznik *jeść/ j'eśća* (*maj'a sestr'a j'eśća stud'entkaj*) oraz wyrażanie powtarzalności wydarzeń za pomocą konstrukcji *što + biernik* (np. *što got, što něž'el'u, što v'ečer, što dva čas'a* – por. pol. co rok, co tydzień, co wieczór, co dwie godziny)⁴.

¹ D. Paśko-Konecniak, *Białoruskie elementy językowe w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców mieszkających w regionie suwalsko-augustowskim*, „Acta Baltico-Slavica” 38, Warszawa 2014, s. 207–218.

² *Ibidem*, s. 210–213.

³ I. Grek-Pabisowa, *Słownictwo rosyjskiej wyspy gwarowej staroobrzędowców mieszkających w Polsce. Rozwój i stan dzisiejszy*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1983, s. 50.

⁴ С. Гжибовский, *Русский островной говор в польском языковом окружении* [в:] *Русско-польские языковые, литературные и культурные контакты*, ред. С. Гжибовский, В.А. Хорев, М. Волос, Москва 2011, с. 51.

Najtrwalszym i najbardziej odpornym na wpływy polskie jest poziom morfologiczny gwary, natomiast systemem języka najbardziej podatnym na wpływ polszczyzny jest system leksykalny, co związane jest z faktem, że każdy nowy element rzeczywistości, który pojawia się w odmiennej kulturze, musi zostać nazwany. Prowadzi to zazwyczaj do bezpośredniego zapożyczenia słów z języka, z którego dany desygnat został zaczerpnięty, lub do ich kalkowania i dostosowywania do modelu gwarowego¹. D. Paśko-Konecniak wydzieliła sfery tematyczne, w których frekwencja zapożyczeń z polszczyzny znacznie się zwiększyła na przestrzeni kilkudziesięciu ostatnich lat: 1. nazwy związane z gospodarstwem domowym (nazwy pomieszczeń, wyposażenia domu i sprzętów domowych), np. *łaż'enka*, *p'ivń'ica*, *żar'ufka*, 2. nazwy związane z przestrzenią wokół domu, np. *ł'onka*, *tr'avńik*, *padv'urka*, 3. nazwy związane z rolnictwem i pracą w polu, np. *grab''arka*, *kaś'arka*, 4. nazwy zwierząt i roślin, np. *d'yńa*, *trusk'afka*, *ceb'ulka*, 5. nazwy związane z administracją, np. *gm''ina*, *pad'atk'i*, 6. nazwy związane z budownictwem, np. *budav'ać*, *bud'ova*, *cement'ovyj*, 7. nazwy związane ze zdrowiem, nazwy chorób, np. *cukš'yca*, *zav'ał*, *b'eg'unika*, 8. nazwy zawodów, np. *gaj'ovyj*, *leśń'ičyj*, 9. nazwy produktów spożywczych, np. *karp'atka*, *v'endl''iny*, *k'iš'o-naja kap'usta*, 10. nazwy odzieży, np. *sp'odńi*, *kap'eluś*, *m'ajtk'i*, 11. nazwy związane z rodziną, np. *c'urka*, *nežeč'onyj*, *šfag''erka*, 12. nazwy związane z handlem, np. *xandlav'ać*, *xurt'ovńa*, 13. nazwy związane z transportem, np. *samax'ot*, *rav'er*, 14. nazwy związane z tradycją i kulturą, np. *vr'užba*, *abyčaj'ovość*².

W rosyjskiej gwarze staroobrzędowców notuje się także pewien zasób wyrazów, których proveniencja wzbudza wątpliwości i często jest trudna do ustalenia. Zdarza się, że z powodu formalnej i semantycznej zbieżności nie można jednoznacznie stwierdzić, czy dany wyraz zapożyczony został z polszczyzny i dostosowany do modelu gwarowego, czy też pochodzi z języka białoruskiego. Takie wyrazy jak np. *bur'ak*, *bać'an* czy *atrym'ać* mogły przetrwać do rosyjskiej gwary z języka białoruskiego, jednak równie dobrze stanowią one konsekwencję adaptacji zapożyczonego z polszczyzny leksemu czy asymilacji fonetycznej. Zazwyczaj kluczową rolę w określeniu pochodzenia tego typu niejednoznacznych przykładów odgrywa wiek informatorów oraz ogólna ocena ich kompetencji językowych i biografii językowej. Tego typu podobieństwa wynikają również z bliskiego pokrewieństwa trzech omawianych języków oraz wielowiekowych kontaktów będących rezultatem bliskiego sąsiedztwa, w wyniku czego nierzadko mamy do czynienia z paralelnymi leksemami oraz wzajemnymi pożyczkami³.

Podobne niejednoznaczności pojawiają się również przy okazji analizy frazeologii rosyjskiej gwary. Dodatkowe utrudnienie stanowi także w tym

¹ D. Paśko-Konecniak, *Wpływ polszczyzny na zasób leksykalny rosyjskiej gwary staroobrzędowców na Suwalszczyźnie*, Toruń 2011, s. 70–72.

² E. A. D. e. m., *Dynamika zmian w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców w ośrodku suwalsko-augustowskim*, „Zeszyty Łużyckie” 2011, t. 45, Warszawa, s. 123–124.

³ Zob. H. P. e. l. c. o. w. a., *Polsko-białorusko-ukraińskie paralele leksykalne w świetle prastosławiańskiego dziedzictwa kulturowego* [w:] *Język i kultura białoruska w kontakcie z sąsiadami*, red. E. Smułkowa, A. Engelking, Warszawa 2001, s. 141–151.

przypadku dotychczasowy brak dokumentacji stanu frazeologii, który mógłby być punktem odniesienia i płaszczyzną porównania ze stanem obecnym. Jednostki frazeologiczne gromadzone współcześnie poddane są silnemu wpływowi języka polskiego. Zgromadzony zasób frazeologiczny składa się w dużej mierze z frazeologicznych kalk i półkalk utworzonych na podstawie polskiego wzorca, np. *ńe m'eśćitsa v g'lav'y* – pol. 'nie mieści się w głowie', *kud'a g'łazy pań'esut* – 'dokąd oczy poniosą', *dastav'ać b'ełaj gar'ačk'i* – 'dostawać białej gorączki', jak i frazeologiczne półkalki, np. *dav'ać pakur'ic* – pol. 'dawać komuś popalić' | ros. 'давать прикурить', *brać pad vńim'ańije* – pol. 'brać pod uwagę' | ros. 'принимать во внимание'¹.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie pewnych zagadnień i niejednoznaczności, które pojawiają się przy okazji ustalania pochodzenia frazeologii notowanej w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców, a mianowicie omówienie kwestii związanych z istnieniem wspólnego zasobu frazeologii polskiej i białoruskiej. Artykuł jest więc próbą nakreślenia problemu badawczego, który będzie rozwijany na kolejnych etapach badań nad zasobem frazeologicznym rosyjskiej gwary staroobrzędowców w Polsce.

Zgromadzony do tej pory materiał frazeologiczny, który ma powiązanie z językiem polskim oraz językiem lub dialektami białoruskimi, można podzielić na dwie grupy: 1) wspólny zasób frazeologii polskiej i białoruskiej bez ekwiwalentów rosyjskich; 2) wspólny zasób frazeologii polskiej i białoruskiej, które posiadają ekwiwalenty w ogólnym języku rosyjskim. Analiza przykładów zakwalifikowanych do obu tych grup generuje określonego rodzaju problemy.

Wspólny zasób frazeologizmów polskich i białoruskich bez ekwiwalentów rosyjskich

Podstawowe kwestie, które należy wziąć pod uwagę, chcąc ustalić pochodzenie jednostek frazeologicznych wchodzących w zakres tej grupy, to przede wszystkim:

- 1) Rekonstrukcja losów danej jednostki poprzez analizę materiału zarejestrowanego w słownikach etymologicznych stworzonych dla tych areałów językowych;
- 2) Analiza sytuacji socjolingwistycznej informatora oraz konfrontacja wyników z sytuacją pozostałych informatorów, w wypowiedziach których sprawdzane jednostki frazeologiczne się pojawiały;
- 3) Szczegółowa analiza wpływu języka i gwar polskich na język i gwary białoruskie. Paralelne jednostki frazeologiczne notowane w języku polskim i białoruskim oznaczać mogą bowiem, że: a) są wynikiem wspólnego pochodzenia, bliskiego pokrewieństwa języków, b) stanowią konsekwencję wzajemnych wpływów, zwłaszcza wpływu języka polskiego na białoruski. Alfred Zaręba zwraca uwagę na wielowiekowe oddziaływanie polszczyzny na gwary białoruskie, również w czasie, kiedy niektóre z nich stanowiły

¹ D. Paśko - Koneczniak, *Wpływ języka polskiego na idiomatykę rosyjskiej gwary staroobrzędowców na Suwalszczyźnie* [w:] *Dialog kultur. Języki wschodniostowiańskie w kontakcie z polszczyzną i innymi językami europejskimi*, red. J. Mędelaska, E. Titarrenko, Bydgoszcz 2013, s. 49–57.

zaczęły podstawę do utworzenia języka literackiego. Świadczą o tym liczne zapożyczenia z polszczyzny, które notowane są w rozmaitych sferach tematycznych. Autor artykułu zwraca uwagę na przejmowanie oprócz pojedynczych wyrazów także całych zwrotów i wyrażen frazeologicznych, takich jak np. *biassprecznym zjaul'ajecca fakt* 'bezsprzecznym okazuje się fakt', *na pierwszy pohlad* 'na pierwszy rzut oka' czy *a mienawita* 'a mianowicie' i inne¹. Z kolei Tadeusz Zdancewicz zwraca uwagę na istnienie pewnych wpływów gwar białoruskich na gwary polskie na Sejneńszczyźnie², która to stanowi jeden z obszarów zamieszkałych przez starowierców. Należy zatem także wziąć pod uwagę możliwość występowania wpływów białoruskich, które przeniknąć mogły do gwary staroobrzędowców za pośrednictwem sąsiadujących gwar polskich.

Przedstawione poniżej przykłady prezentują dwie możliwości dotyczące pochodzenia frazeologizmu: może stanowić kalkę z języka polskiego lub mógł zostać przeniesiony z języka białoruskiego. Zarówno frazeologizm polski, jak i białoruski są zbieżne pod względem formy i znaczenia, co dodatkowo utrudnia identyfikację. Jednakże bardziej prawdopodobne wydaje się polskie pochodzenie frazeologizmów.

(1) naś'ić żał'obu (pol. nosić żałobę 'przeżywać smutek, rozpacz po śmierci bliskiej osoby', biał. жалобу насіць 'хадзіць у жалобным, чорным адзенні або з адзнакаю жалобы', ros. -): *my żał'obu b'użem naś'ić tap'er*, bo 'eta śastr'a n'aša, n'aša pl'em'an:ica;

(2) dav'acsa va zn'ak'i (pol. dawać się we znaki 'być uciążliwym, dokuczać komuś', biał. давацца ў знакі 'надоўга запамніцца', ros. -): *m'ux'i 'et'i daj'ucsa va zn'ak'i*;

(3) głowa bal'it (pol. [kogoś] boli [o coś] głowa, biał. галава не баліць | галоўка не баліць 'не турбавацца за лёс, учынкi, справы каго', ros. -): 'eta už'e mńe głowa bal'it.

Wspólny zasób frazeologizmów polskich i białoruskich, posiadających rosyjskie ekwiwalenty

W tej grupie, poza kwestiami wymienionymi wcześniej, należy także wziąć pod uwagę możliwość, że dane jednostki funkcjonowały w gwarze staroobrzędowców jeszcze na terenach macierzystych oraz potem, w czasie migracji, a następnie pod wpływem polszczyzny zostały nieco zmodyfikowane, przez co bardziej przypominają jednostki przejęte z polszczyzny i przetłumaczone za pomocą komponentów gwarowych.

(1) ić'ić na r'uku (pol. pójść na rękę 'oddać komuś przysługę, ułatwić coś komuś', biał. на руку 'задавальняе каго, супадае з жаданнямі каго', ros. играть на руку): *ja pagavar"ił tam s k'er'ovńikam, no paśl"i nam na ruk'u to żż'eł'i*.

¹ A. Zaręba, *Wpływy polszczyzny na słownictwo innych języków słowiańskich*, „Język Polski” 1961, t. XLI, s. 4, 6.

² Zob. T. Zdancewicz, *Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnam*, Poznań 1966.

Według danych słownika *Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў*¹ omawiana jednostka jest wspólna dla języków wschodniosłowiańskich i języka polskiego.

Możliwe są w tym przypadku dwa rozwiązania. Najprawdopodobniej przykład jest kalką frazeologiczną z języka polskiego, przetłumaczoną, utworzoną za pomocą wyrazów gwarowych. Istnienie analogicznej jednostki frazeologicznej w języku białoruskim może świadczyć o tym, że jednostka miała szansę przeniknąć do gwary starowierców w czasie ich migracji przez białoruskojęzyczny areał (lub wcześniej). Jest to jednak mniej prawdopodobne, niż uznanie tego przykładu za kalkę z polszczyzny, za czym przemawia m.in. brak zarejestrowanych przypadków użycia tego frazeologizmu wśród przedstawicieli starszego pokolenia.

(2) m'eńše – b'olše (pol. mniej więcej, białus. больш – менш, ros. более – менее).

W powyższym przykładzie kolejność wyrazów zdaje się wskazywać na kalkę frazeologiczną (przykład wygląda jak tłumaczenie polskiego wzorca za pomocą leksemów gwarowych).

(3) sam kak p'al'ec (pol. sam jak palec, białus. адзін як палец, ros. один как перст): żyć s'amym kak p'al'ec.

Pochodzenie tego przykładu również jest niejednoznaczne. Po pierwsze, leksem *p'al'ec* odnotowany został w *Słowniku gwary starowierców w Polsce*², co oznacza, że funkcjonował w gwarze staroobrzędowców już w czasie pierwszych, jeszcze dość ograniczonych kontaktów z Polakami. Po drugie, leksem *палец* powszechnie występuje w gwarach rosyjskich³.

(4) głucha kak p'eń (pol. głuchy jak pień, białus. глухі як пень, ros. глухой как пень): nax'uže što głux'oj čelav''ek, kak p'eń taka głucha.

Ten przykład jest frazeologiczną półkalką, na co wskazuje forma leksemu *głucha* w formie zaczerpniętej z języka polskiego.

Podsumowując, przedstawiony materiał i problem badawczy stanowi jedynie wstęp do rozpoczęcia rozważań nad danym tematem. Zagadnienia szczegółowe, takie jak wzajemne wpływy polsko-białoruskie w zakresie frazeologii wymagają przeprowadzenia pogłębionej analizy. Choć wnioski płynące z analizy są dość lakoniczne i hipotetyczne, opierają się raczej na dedukcji, niż faktach, to sam problem jest ważny i nie należy go pomijać, badając pochodzenie frazeologii danej społeczności, gdyż wpływ białoruski w tym zakresie może być jedną z możliwych dróg wzbogacania zasobu frazeologicznego. Analiza pochodzenia frazeologii gwary staroobrzędowców w Polsce wymaga uwzględnienia kilku możliwych kwestii. Po pierwsze, bliskie pokrewieństwo omawianych języków, co może, i często skutkuje wystę-

¹ І.Я. Лепешаў, *Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў*, Мінск 2004.

² I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, *Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1980.

³ Ф.П. Филин, *Словарь русских народных говоров*, Москва – Санкт-Петербург 1965.

powaniem paralelnych pod względem formy i znaczenia jednostek frazeologicznych. Po drugie, wpływ polszczyzny na gwarę staroobrzędowców jest coraz silniejszy, również w sferze frazeologii, co skutkować będzie zwiększoną liczbą jednostek ze śladami wpływu polskiego. Po trzecie, występowanie elementów białoruskich we frazeologii gwary starowierców jest możliwe, jednak ze względu na brak nasilonych kontaktów z białoruskojęzyczną ludnością możemy mówić raczej o zapożyczeniach dawnych. Współcześnie kontakty te są bardzo ograniczone. Przeciwno takiemu wnioskowi przemawia także fakt, że większość zarejestrowanych jednostek frazeologicznych, które potencjalnie mogą nosić znamiona wpływu białoruskiego, pojawia się u średniego pokolenia, natomiast nie pojawia się spontanicznie w mowie starszych informatorów. Być może jest to związane z brakiem ich znajomości w starszej generacji.

Pewnych wyjaśnień wymaga także tytuł niniejszego artykułu. Przystępując do analizy zgromadzonego materiału należało zadać sobie pytanie, czy i w jakim zakresie można mówić o wpływie języka białoruskiego i jego dialektów na frazeologię gwary rosyjskiej? Mimo wielu elementów pochodzenia białoruskiego, odnotowanych w gwarze staroobrzędowców, frazeologia białoruska zdaje się nie mieć znaczącego wpływu na frazeologię gwary rosyjskiej m. in. dlatego, że polscy staroobrzędowcy stosunkowo dawno utracili kontakt z białoruskim areałem językowym. Wobec tego należy raczej mówić o wspólnym zasobie, czy też paralelnych jednostkach frazeologicznych, których istnienie uwarunkowane jest wspólnym pochodzeniem języków – ich bliskim pokrewieństwem.

Magdalena Grupa

A Few Remarks about Parallel Polish-Belarusian Phraseological Units in the Old Believers' Russian Dialect in Poland

A b s t r a c t

The Old Believers are an ethnic-religious group that appeared as a result of the schism in Russian Orthodox Church in the 17th century. They arrived in the Polish territory in 18th century.

The Old Believers' Russian dialect contemporarily is full of signs of the Polish language influence. Elements deriving from the Belarusian language are also observable in their dialect. These elements could permeate into the Russian dialect among others as a result of an immediate neighbourhood of the Belarusian-speaking population with areas where Old Believers came from. They could also permeate in the course of the migration or already after settling on Polish lands.

One of the language systems most susceptible to Polish interference is the phraseological system. In this scope a lot of phraseological calques and half-calques are noticeable. However, among them exists a certain set of parallel Polish-Belarusian phraseological units, therefore establishing their provenance in an unequivocal way is difficult.

The aim of the article is to present main questions associated with the existing units and an analysis of the parallel Polish-Belarusian phraseological units, observed in the Old Believers dialect in Poland.